

УДК 8.81-13.81-139

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-207-35>

## ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ КОМІЧНИХ ФРАГМЕНТІВ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЯК СПОСІБ ДОСЯГНЕННЯ АДЕКВАТНОСТІ ПЕРЕКЛАДУ

## PECULIARITIES OF TRANSLATING COMIC FRAGMENTS OF A WORK OF FICTION. TRANSFORMATION AS A WAY TO ACHIEVE TRANSLATION ADEQUACY

Савіна Ю.О.,

[orcid.org/0009-0009-1024-0909](https://orcid.org/0009-0009-1024-0909)

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри перекладу

*Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

Статтю присвячено дослідженню структурно-семантичних особливостей комічних елементів у текстах художнього дискурсу та їх відтворенню в українських перекладах. Дослідження комічного дає змогу вивчати міжкультурні відмінності в мові та концептуальних картинах світу, що й визначає актуальність цього дослідження. Метою дослідження є аналіз структурно-семантичних особливостей елементів комічного в художніх текстах.

Під час виконання роботи використовувалися такі методи лінгвістичного аналізу, як стилістичний аналіз, контекстний аналіз і прагматичний аналіз. Перекладацька частина роботи включає застосування трансформаційного аналізу. При відборі ілюстративних матеріалів використовувався метод суцільної вибірки. Методи кількісного аналізу дозволили дійти висновку щодо частоти використання окремих засобів відтворення комічного та перекладних конверсій українською мовою.

Наукова новизна проведеного дослідження полягає в тому, що в роботі здійснено комплексний лінгвоперекладацький аналіз структурно-семантичних особливостей комічних елементів у текстах «Аліса в Дивокраї» та «Аліса в Задзеркаллі» Льюїса Керрола, зокрема визначено структурно-семантичні особливості комічного у даному творі шляхом виділення мовного рівня та аналізу їх семантичного наповнення, дослідження перекладацьких зрушень як способу передачі комічного в українському перекладі. Практичне значення цього дослідження полягає в тому, що його результати зробили певний внесок у теорію комічного, країнознавства, дискурсивного аналізу та теорії перекладу.

**Ключові слова:** комічність, засоби комічного, художній дискурс, перекладацькі трансформації, генералізація, конкретизація, антонімічний переклад.

The article is devoted to the study of structural and semantic features of comic elements in texts of literary discourse and their reproduction in Ukrainian translations. The study of the comic allows us to examine intercultural differences in language and conceptual worldviews, which determines the relevance of this research. The aim of the study is to analyse the structural and semantic features of comic elements in literary texts.

The methods of linguistic analysis used in the study include stylistic analysis, contextual analysis and pragmatic analysis. The translation part of the work includes the use of transformational analysis. The selection of illustrative materials was based on continuous sampling methods, while quantitative analysis allowed us to draw conclusions about the frequency of use of certain means of reproducing comic and translational conversions in Ukrainian.

The scientific novelty of the study lies in the fact that it provides a comprehensive linguistic and translation analysis of the structural and semantic features of comic elements in Lewis Carroll's *Alice in Wonderland* and *Alice Through the Looking Glass*, in particular, it identifies the structural and semantic features of the comic in this work by identifying the linguistic level and analysing their semantic content, and studies translation shifts as a way of conveying the comic in Ukrainian translation. The practical significance of this study lies in the fact that its results have made a certain contribution to the theory of the comic, country studies, discourse analysis and translation theory.

**Key words:** comic, means of the comic, artistic discourse, translation transformations, generalisation, concretisation, antonymic translation.

**Постановка проблеми.** Використання комічних прийомів є дуже важливим як у сучасному повсякденному спілкуванні, так і в літературі: сміх і жарти (витівки, висловлювання чи дії, які люди роблять заради розваги) допомагають розвинути почуття гумору, розумову гнучкість, а також заспокоїти, уникнути перевантаження та зберігати ідеї свіжими. Питання нашого дослідження залишається відкритим у зв'язку з тим, що передача комічного ефекту вимагає від перекладача врахування багатьох факторів його діяльності та індивідуального підходу до кожного випадку передачі комічного перекладацькими засобами мови перекладу.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Особливість характеру комічного художніх творів становить науковий інтерес для багатьох учених. Окремими питаннями комічного дотепер займаються мовознавці (Р.Й. Александер, С. Агтардо, Т. Бутильська, О.М. Калита, В.І. Карасик, А. Крикманн, О.Я. Кузьмич, О.К. Лобова, Г.Р. Монастирська, М.А. Паніна, О. Польова, В.О. Самохіна. Уявлення про те, що визначає комічне, з часом змінилося, але не принципово.

**Мета дослідження.** Метою даного дослідження є аналіз особливостей перекладу та перекладацьких трансформацій, що відбуваються під час перекладу засобів комічного у художніх творах з англійської мови українською. Задля досягнення даної мети ставляться такі завдання: дати визначення поняттю «комічне» та охарактеризувати мовні засоби його створення та прийоми перекладу, дослідити лексичні та лексико-стилістичні засоби створення комічного ефекту та специфіку його використання в художньому дискурсі, дослідити види перекладацьких прийомів, що застосовуються для перекладу комічних фрагментів.

**Виклад основного матеріалу.** Під комічним розуміється категорія естетики, яка характеризує ту сторону естетичного освоєння світу, яка супроводжує сміх без співчуття, страху і пригнічення [1, с. 4].

О.А. Шумейко пише: «В комічному як художньо-естетичному явищі відображено осмислення стану речей у полі аксіологічної семантики (справжній / фальшивий, добрий / злий, гарний / поганий та ін.), тому структура комічного образу різною мірою визначає мовні одиниці з емоційно-оцінним значенням» [7, с. 44].

Комічному властиве важливе світоглядне значення. По-перше, це одна з фундаментальних форм правдивого відображення світу в цілому, історії та людства; по-друге, це загальнопроникне світосприйняття, яке дає змогу побачити світ інакше, але не менше (якщо не більше) [2, с. 78].

Комічне – суспільне явище, що має як об'єктивну (властивість предмета), так і суб'єктивну (характер сприйняття) основу. Зокрема, помічено, що природні властивості поведінки тварин поєднуються з людськими звичками, поведінкою, манерами і стають об'єктом естетичної оцінки на основі суспільної практики. Їхні дії лише тоді комічні, коли вони свідчать про соціальний зміст – людський характер, людські стосунки – через природну форму. Через природні явища підкреслюються людські вади – лінь, хитрість, незграбність тощо [4, с. 118].

Для комедійних ситуацій характерні такі риси:

- жартівливий тон спілкування. Це передбачає спробу скоротити дистанції та критично переосмислити сучасні концепції в пом'якшеній формі;
- специфічна модель сміхової поведінки, прийнята конкретною мовною культурою;
- комунікативні наміри учасників спілкування відійти від серйозного спілкування [5, с. 172].

На думку О.В. Самохіної, «основними засобами створення комічного ефекту є різновиди мовної гри, побудованої на невідповідності усіх мовних рівнів: на фонетичному – гра звуками (омоніми, омофоноїди, омографи), шибболет, звукова метатеза; на лексичному – каламбури, бленди, малапропізми, оксиморони, зевгми; на текстово-жанровому й дискурсивному – порушення на рівні композиційної структури, уведення інтертекстових елементів, збій часових планів, змішання стилів» [6, с. 122].

Різноманітні засоби створення комізму в тексті тісно взаємодіють, підсилюючи комізм один одного через явища конвергенції та іррадіації. Загалом комічні тексти мають перевагу неявних

зв'язків порівняно з текстами звичайного змісту, що є гарантією їх естетичного (комічного) впливу [7, с. 20].

З огляду на сказане ми визначаємо комічне як естетичну категорію, яка описує аспект світового естетичного розвитку, який супроводжується сміхом без співчуття, страху та гноблення. Характерною рисою комічного є антропоцентризм, адже комічне виникає внаслідок інтерпретації людиною ситуації, заснованої на порушенні певних норм, а сприйняття цих норм стає причиною сміхових реакцій. Комічні прийоми працюють як на невербальному, так і на вербальному рівні. Мовні засоби для створення комічного ефекту існують на всіх рівнях мови, і їх комічний характер залежить від існування комічного контексту, в якому вони використовуються. Вибір способу відтворення при перекладі комічного, вираженого словесними засобами, залежить від рівня мови, на якому він створений: найскладнішою зазвичай є комічність, виражена на лексичному рівні, тоді як комічне, створене на синтаксичному та гіпертекстовому рівні (дискурсивний), дає можливість дослівного перекладу з мінімальними трансформаціями.

У художніх текстах комічне може реалізовуватися як за змістом, так і за виконанням. У виразному плані комічне часто виступає у формі мовних ігор. Мовні засоби створення комічних ефектів присутні на різних рівнях мови – фонетичному, морфологічному, лексичному, граматичному.

У художніх творах комічні образи часто дуже сконцентровані, комплексні й складні, так що все в них служить смисловій домінанті (жадібність, слабкість, забудькуватість). Особливістю художнього твору є імітація комунікативного наміру учасників спілкування (персонажів), завдяки чому спілкування в художньому дискурсі наближається до реального спілкування. Таким чином, для художніх текстів характерна наявність елементів комічного, що виявляється у свідомому створенні автором несумісності певного явища з реальною суспільною моделлю, яка усвідомлюється читачем і викликає в нього суб'єктивно позитивну оцінну реакцію [7, с. 46].

Комічне – це категорія, яка характеризує аспекти естетичного дослідження світу, що супроводжується сміхом без співчуття, страху та гноблення. Комічне створюється в процесі інтерпретації людьми певної ситуації, що має ознаки антропоцентризму [5, с. 172].

Перекладацькі трансформації належать до процесуальних аспектів діяльності перекладача, оскільки вони позначають операції перетворення тексту, які виконуються перекладачами під час перекладу. Трансформація передбачає зміну формального (семантичного) змісту вихідного тексту, зберігаючи інформацію, що передається [4, с. 118].

Лексико-семантична трансформація, наприклад, отримала таку назву тому, що зміни у лексиці часто викликаються необхідністю адаптувати значення до семантичних особливостей цільової культури. Важливим поняттям є узагальнення, яке визначається як заміна оригінального слова з вузькою семантикою словом з мови перекладу з ширшою семантикою [8, с. 22]. Дана трансформація використовується при відтворенні комічного як засіб для спрощення її вираження та, таким чином, для розуміння комічного читачем, наприклад:

“Alice did not much like keeping so close to her: first, because the Duchess was very ugly, and secondly, because she was exactly the right height to rest her chin upon Alice’s shoulder, and it was an uncomfortably sharp chin” [11, с. 132] – «Алісі не надто подобалося перебувати від співбесідниці аж так близько: по-перше, тому, що та була вражаюче потворною, а по-друге, тому, що зріст Герцогині саме дозволяв їй вигідненько покласти підборіддя Алісі на плече, а підборіддя Герцогиня мала напрочуд гостре» [9, с. 91]. В оригіналі застосовується прислівник “uncomfortably” – «некомфортно», який описує підборіддя герцогині як таке, що незручно опирається на плечі. Перекладач на диво обмежився прислівниками, описавши лише гостроту цього підборіддя.

Іншим прикладом генералізації є копіювання фрази короля, який намагається зрозуміти, чому конверт не був підписаний: “If you didn’t sign it, said the King, that only makes the matter worse. You must have meant some mischief, or else you’d have signed your name like an honest

man” [11, с. 182] – «Якщо ти не підписався, – сказав Король, – то це лише погіршує справу. Ти, напевно, замишляв щось гидке, бо інакше поставив би своє ім’я як порядний чоловік» [9, с. 126]. У цьому випадку король звинувачує валета в задумі якоїсь шкоди, але для перекладу речення українською мовою вживається прикметник «потворний», щоб з’ясувати ставлення короля до цього вчинку, але втрачається характер самого вчинку.

Конкретизація – це тип перекладацького зсуву, який передбачає заміну слів із ширшим значенням у мові оригіналу словами з вузьким значенням у мові перекладу [7, с. 113]. Порівняно з узагальненням конкретизація уточнює значення комічних елементів, але мета цієї трансформації також полягає в тому, щоб спростити читачам розуміння комічного перекладу, наприклад:

“She thought that in all her life she had never seen soldiers so uncertain on their feet: they were always tripping over something or other, and whenever one went down, several more always fell over him, so that the ground was soon covered with little heaps of men” [12, с. 89] – «Аліса подумала, що вперше в житті бачить піхотинців, які так непевно стоять на ногах: вони постійно через щось переціпалися, а коли один падав, то кілька інших обов’язково валилися згори. Невдовзі вся земля була вкрита невеличкими купками людей». Комічна ситуація – солдати, котрі погано марширують, – обігрується в оригіналі словом “soldier” – «солдат», проте в перекладі тип солдата уточнюється та використовується слово «піхотинець».

Конкретизація також використовується, щоб показати, які конкретні дії вимагаються від персонажів, наприклад: “Begin at the beginning, the King said, gravely, and go on till you come to the end: then stop” – «Починай з початку, – розважливо сказав Король, – і читай, поки не досягнеш кінця; тоді можеш зупинитися» Комічність у цьому випадку викликана буквализмом. Під час перекладу загальне дієслово “go” – «продовжувати» – передається дієсловом, яке точно називає діяльність, яку персонаж повинен продовжувати – читання.

Конкретизація також може бути використана для уточнення теми дії, що може створити додатковий контраст між нормальним світом і абсурдним казковим світом: “This is what generally happens when one eats cake, but Alice had got so much into the way of expecting nothing but out-of-the-way things to happen, that it seemed quite dull and stupid for life to go on in the common way” [11, с. 13] – «Ясна річ, в основному таке й відбувається з людьми, що їдять кекс, але Аліса настільки призвичаїлася вже не чекати нічого, окрім якихось чудасій, що їй здалося доволі нудним і недотепним те, що життя знову стає надивовижу звичним» [9, с. 17]. У фрагменті вище комічне засноване на зіставленні різних світів, тому іменник “one”, що змінює займенник «хтось», дозволяє читачеві зрозуміти, про який саме світ говорить головний герой. Завдяки цьому контрастні світи стають більш очевидними.

Диференціація цілком доречна для відтворення оксюмору, оскільки вона дозволяє зосередити увагу саме на тих відтінках значення, які відіграють вирішальну роль у створенні комічного: “She had read several nice little stories about children who had got burnt, and eaten up by wild beasts, and other unpleasant things, all because they would not remember the simple rules their friends had taught them, such as, that a red-hot poker will burn you if you hold it too long; and that if you cut your finger very deeply with a knife, it usually bleeds; and she had never forgotten that, if you drink much from a bottle marked poison, it is almost certain to disagree with you, sooner or later” [11, с. 10] – «Аліса читала кілька чудових маленьких історій про діточок, які обпеклися, стали поживою для диких звірів або вскочили в інші неприємні халепи тільки тому, що вони не пам’ятали простеньких правил, яких їх учили їхні друзі, як-от: розпечена до червоного коцюба обпікає, якщо тримати її задовго, а якщо дуже глибоко поріжеш руку ножом, то вона зазвичай кровить, а ще Аліса ніколи не забувала, що коли випити багато з пляшечки, на якій написано «Отрута», це майже напевно тобі зашкодить рано чи пізно» [9, с. 15].

Протиріччя в цьому фрагменті досягається тим, що випадки смерті чи поранення називають “nice little stories”, що українською перекладається як «приємні маленькі історії», таким чином посилюючи позитивні оцінки в блоці та дозволяючи читачеві розпізнати жарт. Диференціація

також доцільна під час передачі епітетів, наприклад: “Alice had not the slightest idea what Latitude was, or Longitude either, but she thought they were nice grand words to say” [11, с. 4] – «Аліса зеленого поняття не мала, що таке широта чи довгота, проте вважала, що такі гарні й величні слова не гріх і вимовити зайвий раз» [9, с. 9]. Не розуміючи значення слів “Latitude” та “Longitude”, Аліса сприймає їх тільки як гарні слова – “nice grand words”. Диференціація пов’язана з тим, що велика кількість англійських слів із широким семантичним значенням не має еквівалентів в українській мові – «милі піднесені слова», що передається при перекладі як «гарні й величні слова». Тут увага акцентується на тому, наскільки «престижними» Аліса вважає ці слова для її мовлення.

Транспозиція (перекладацьке зміщення) змінює порядок слів у висловлюванні чи реченні зазвичай через структурні відмінності в тематичних і римованих виразах у вихідному тексті та цільовому тексті. Зокрема, перенесення займенника “it” – «їм» – на початок наступного сегмента дозволяє зосередити увагу на важливості корисної поради Аліси для неї самої та їх невігластві: “She generally gave herself very good advice, (though she very seldom followed it) and sometimes she scolded herself so severely as to bring tears into her eyes” [11, с. 13] – «Зазвичай Аліса давала собі слухні поради (хоча й рідко їм слідувала), а інколи ляла себе так безжально, що аж на очі їй наверталися сльози» [9, с. 16].

Компенсація є найефективнішим засобом передачі в словесному перекладі, коли створення нових комічних образів вимагає додавання в перекладений текст елементів, які братимуть участь у новій грі слів. Наприклад, у фразі “Of course it is, said the Duchess, who seemed ready to agree to everything that Alice said; there’s a large mustard-mine near here. And the moral of that is – The more there is of mine, the less there is of yours” [11, с. 134] автор використовує гру слів, пов’язану з гірничною копальнею, щоб передати комічний ефект. Український переклад включає аналогічну гру слів, додаючи в перекладений текст таку фразу: «Можна було б сходити подивитися, але це не надто пристойне місце для дам. А мораль у цьому така: чим менше дам тобі, тим більше буде в мене!» [9, с. 92]. Компенсація від бувається шляхом додавання елементів, що зберігають комічний ефект у перекладі.

Під час відтворення комічного у текстах творів Л. Керрола також доволі часто використовуються заміни граматичних категорій дієслова. Наприклад, у реченні “Oh, how I wish I could shut up like a telescope! I think I could, if I only knew how to begin” [11, с. 9] відбувається заміна умовного способу минулого часу “knew” інфінітивом «знати».

Під час відтворення комічного у творах Л. Керрола також можуть відбуватися заміни числа слова, множини одніною, наприклад, як показано в наступному фрагменті: “I believe so, Alice replied thoughtfully. They have their tails in their mouths; and they’re all over crumbs” [11, с. 157] – «Здається, знаю, – не дуже впевнено відповіла Аліса. – Вона тримає в зубах свого хвоста... і вся в сухарях» [9, с. 105].

Доповнення (додавання) включає введення в перекладі лексичних елементів, яких немає в оригінальному тексті, щоб правильно передати зміст перекладеного речення та/або з повагою поставитись до мовленнєвих та мовних норм, наявних в оригінальному тексті культури мови перекладу [3, с. 225].

Типовим випадком використання доповнення є додавання одного елемента до тексту для пояснення гри слів, наприклад: “I had not! cried the Mouse, sharply and very angrily. A knot! said Alice, always ready to make herself useful, and looking anxiously about her. Oh, do let me help to undo it!” [11, с. 38] – «Не зли мене тут! – верескнула Миша, пронизливо й доволі розлючено. Вузли у вас тут?». “A present given when it isn’t your birthday, of course” – «Стривожилася Аліса, щомиті готова допомогти. – О, дозвольте, я розплутаю!» [9, с. 31].

У наведеному прикладі доповнення використовується для передачі гри слів та пояснення змісту. В оригінальному тексті використана гра слів між словами “not” та “knot”. Щоб передати цю гру слів українською мовою, в перекладі додано фразу «Вузли у вас тут?». Це доповне-

ння пояснює, що українською мовою гра слів передається за допомогою слова «взули». Таким чином, доповнення використано з метою збереження гри слів та змісту оригінального тексту.

Крім того, український переклад також додає фразу «стривожилася Аліса, щомиті готова допомогти» для поваги до мовленнєвих та мовних норм оригінального тексту. В оригінальному реченні немає прямого звертання до Аліси, але в українському перекладі це доповнення вводиться, щоб відтворити стиль мовлення та не втрачати увагу до оригінального тексту.

Таким чином, в даному прикладі доповнення використовуються для передачі гри слів та пояснення змісту, а також для виявлення поваги до мовленнєвих та мовних норм оригінального тексту. Це дозволяє досягти більш точного та адекватного перекладу.

З точки зору еквівалентності перекладу доцільно виділити норми мови перекладу, а в тексті перекладу усунути ці норми відповідно до мови перекладу, імпліцитного значення тексту [5, с. 173]. Найпростішим випадком вилучення є вилучення займенників, які не несуть основного смислового навантаження комічної ситуації і зміст яких очевидний із контексту: “You might make a joke on that, said the little voice close to her ear: something about you would if you could, you know” [12, с. 40] – «Ти могла б зробити з цього жарт, – сказав тихенький голосочок її у вухо, – знаєш, щось таке типу: Була б, якби могла» [10, с. 41].

Антонімічний переклад, варто зауважити, спостерігається також у випадках передачі сполучень із компонентами “unless”, “as... as...”, що не мають традиційних відповідників в українській мові: “The executioner’s argument was, that you couldn’t cut off a head unless there was a body to cut it off from: that he had never had to do such a thing before, and he wasn’t going to begin at his time of life” [11, с. 140] – «Кат доводив, що неможливо відтяти голову, коли немає тіла, від якого її належить відтинати: він такого ніколи не робив і на своєму віку робити не планує» [9, с. 95]. У цьому випадку комічний ефект досягається за допомогою антонімічного перекладу. Зберігається гумористична ситуація та іронія оригінального тексту.

**Висновки.** Отже, проаналізований матеріал засвідчує, що при відтворенні українською мовою творів Льюїса Керрола «Аліса в Дивокраї» та «Аліса в Задзеркаллі» використовуються такі лексико-семантичні перекладні зрушення, як узагальнення, конкретизація, диференціація, граматичні заміни, транспозиція, антонімічний переклад, додавання та вилучення, компенсація. Ці прийоми дозволяють передати нюансовані значення та ефективно відтворити комічну ситуацію, описану в оригінальному тексті.

Вилучення та граматичні заміни зазвичай зумовлені граматичними відмінностями між текстом оригіналу та текстом перекладу і лексичними нормами, а транспозиції та доповнення покликані вносити в речення додаткове смислове навантаження та брати участь у реалізації комічного контексту.

Перспектива подальших досліджень полягає у визначенні комічного як лінгвістичної категорії та у визначенні жанрів та форм комічного. Крім того, важливим є заглиблення в мовні засоби, які створюють комізм у текстах художнього та інших дискурсів, а також розробка стратегій відтворення комізму в різних типах дискурсу.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барсукова І.В. Перекладацький підхід до класифікації жартів. *Сучасні філологічні дослідження та навчання іноземної мови в контексті міжкультурної комунікації*. Житомир, 2015. С. 6.
2. Вороновська Л. Універсальні та специфічні особливості визначення ознак художнього дискурсу. *Теоретична і дидактична філологія*. 2015. № 20. С. 155–166.
3. Кобякова І.К. Linguistic mechanism of humour. *Філософія мовитанові тенденції в перекладознавстві й лінгвістиці* : збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. Н.Є. Леміш. Київ : Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2019. С. 222–227.
4. Лобова О.К., Найдіна Є.С. Жанрова система комічного інституційного дискурсу. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Серія «Філологічні науки. Мовознавство»*. 2018. № 9. С. 117–119.

5. Монастирська Х.Р. Засоби творення комічного в творах української та англійської художньої літератури (алегорійні пропріальні номінації). *Львівський філологічний часопис* : науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. 2018. № 3. С. 170–174.
6. Самохіна В.О. Англомовний жарт: когніція, комунікація, текст. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2011. № 972. С. 119–129.
7. Шумейко О.А. Мовні засоби творення комічного в сучасній українській поезії (на матеріалі творів другої половини ХХ століття) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 ; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2007. 203 с.
8. Chiaro D. Translation and humour, humour and translation. *Translation, Humour and Literature: Translation and Humour* / ed. by D. Chiaro. London : Continuum, 2010. P. 1–33.
9. Керрол Л. Аліса в Дивокраї / пер. В. Наріжної. Харків : Фоліо, 2008. 139 с.
10. Керрол Л. Аліса в Задзеркаллі / пер. В. Наріжної. Харків : Фоліо, 2009. 157 с.
11. Carroll L. *Alice's Adventures in Wonderland*. Chicago: Volume One Publishing, 1998. 195 p.
12. Carroll L. *Through the Looking-Glass, and What Alice Found There*. URL: <http://birrell.org/andrew/alice/lGlass.pdf>. (дата звернення, 25.04.2023)